

УДК 314.1

DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.28>

СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД В ДЕМОГРАФІЧНОМУ ТА СОЦІАЛЬНОМУ АСПЕКТАХ

Стешенко Т. В.,
*кандидатка юридичних наук,
доцентка кафедри державного будівництва,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-2002-454X*

Нардід А. Е.,
*студентка I курсу магістратури
факультету слідчої та детективної діяльності,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0002-1568-7266*

Стешенко Т. В., Нардід А. Е. Сучасні виклики життєдіяльності територіальних громад в демографічному та соціальному аспектах.

Сьогодні територіальні громади в Україні – це не просто адміністративні одиниці, а фундамент життєстійкості всієї країни. Після масштабної реформи децентралізації вони отримали більше повноважень та ресурсів, але повномасштабне вторгнення докорінно змінило їхні пріоритети.

У статті комплексно досліджено сучасні виклики життєдіяльності територіальних громад України в демографічному та соціальному вимірах. Розглянуто основні демографічні тенденції: депопуляцію, прискорене старіння населення, масову вимушену та трудову еміграцію, внутрішнє переміщення та їх вплив на ресурсний потенціал громад. Сучасні виклики для територіальних громад України є безпрецедентними. Поєднання наслідків війни, економічної нестабільності та довготривалих демографічних трендів створює ситуацію, яку науковці та практики вважають дуже складною. У статті аналізуються соціальні проблеми: зростання безробіття, стагнація систем охорони здоров'я та освіти, руйнування соціальної інфраструктури, поглиблення бідності. Демографічний аспект є найбільш критичним, оскільки він визначає життєздатність громади в довгостроковій перспективі. Дефіцит трудових ресурсів є досить значним на сьогодні для територіальної громади, нестача кваліфікованих кадрів. Всі ці питання треба вирішувати у найближчому майбутньому. Демографічні та соціальні зміни безпосередньо впливають на економіку громади. Окремо досліджується специфіка викликів для прифронтових, деокупованих та приймаючих громад. Визначено механізми адаптації місцевого самоврядування до нових умов та обґрунтовано пріоритети демографічної та соціальної політики на рівні громад у контексті повоєнної відбудови України.

На рівні держави необхідне розроблення та реалізація національної демографічної стратегії, яка враховує воєнні реалії та орієнтована на стимулювання народжуваності, сприяння поверненню біженців та інтеграцію переміщених осіб. Потрібне також адекватне фінансове забезпечення місцевих бюджетів, реформування систем охорони здоров'я та освіти з урахуванням нових демографічних реалій.

На рівні громад ключовим завданням є розбудова інституційної спроможності для самостійного вирішення демографічних і соціальних проблем.

Ключові слова: територіальна громада, демографічна криза, депопуляція, соціальна інфраструктура, місцеве самоврядування, децентралізація, повоєнне відновлення.

Steshenko T.V., Nardid A.E. Current challenges facing local communities in demographic and social terms.

Today, local communities in Ukraine are not merely administrative units, but the bedrock of the country's resilience. Following a major decentralisation reform, they were granted greater powers and resources, but the full-scale invasion has radically altered their priorities.

This article provides a comprehensive analysis of the current challenges facing local communities in Ukraine in demographic and social terms. The report examines key demographic trends: depopulation, accelerated population ageing, mass forced and labour migration, and internal displacement, as well as their impact on the resource potential of communities. The challenges currently facing Ukraine's local communities are unprecedented. The combination of the consequences of war, economic instability and long-term demographic trends creates a situation that academics and practitioners regard as extremely complex. The article analyses the following social problems: rising unemployment, stagnation in the health and education systems, the breakdown of social infrastructure, and increasing poverty. The demographic aspect is the most critical, as it determines the community's long-term viability. The labour shortage is currently quite significant for the local community, with a lack of skilled workers. All these issues need to be resolved in the near future. Demographic and social changes have a direct impact on the local economy. The specific challenges faced by frontline, de-occupied and host communities are examined separately. The mechanisms by which local government adapts to new conditions have been identified, and the priorities for demographic and social policy at the community level have been established in the context of Ukraine's post-war reconstruction.

At the national level, it is essential to develop and implement a national demographic strategy that takes account of the realities of war and is aimed at boosting the birth rate, facilitating the return of refugees and integrating internally displaced persons. There is also a need for adequate funding for local budgets and for the reform of the health and education systems to take account of new demographic realities.

At the local community level, the key task is to build institutional capacity to address demographic and social issues independently.

Key words: local community, demographic crisis, depopulation, social infrastructure, local government, decentralisation, post-war reconstruction.

Постановка проблеми. Проблематика наукових досліджень на тему «Сучасні виклики життєдіяльності територіальних громад у демографічному та соціальному аспектах» зазвичай фокусується на критичному розриві між наявними ресурсами громади та новими екстремальними вимогами реальності. Центральне питання таких досліджень – як територіальна громада може трансформуватися з моделі «виживання» в модель «стійкого розвитку», маючи обмежений людський ресурс, зруйновану інфраструктуру та постійні безпекові ризики. Науковці шукають відповідь на питання: як зробити громаду життєздатною, коли демографічна база стрімко скорочується, а соціальні потреби зростають експоненціально?

Актуальність даної статті зумовлена гострою необхідністю зміцнення стійкості територіальних громад України в умовах нестабільності, спричинених повномасштабною війною, економічною нестабільністю та соціальними трансформаціями. А тому комплексний аналіз життєдіяльності територіальних громад, ідентифікація ключових ризиків та визначення захисних факторів можуть стати основою для побудови ефективної моделі стійкості громад в Україні. У статті комплексно досліджено сучасні виклики життєдіяльності територіальних громад України в демографічному та соціальному вимірах.

Мета статті – на основі аналізу актуальних статистичних даних та наукових джерел визначити ключові демографічні та соціальні виклики для територіальних громад України в сучасних умовах та окреслити пріоритетні напрями їх подолання.

Дослідженням сучасних викликів життєдіяльності територіальних громад в Україні займається широке коло науковців, чия увага зосереджена на демографічній кризі, соціальній стійкості та адаптації до умов війни та післявоєнного відновлення. Серед них можна виділити наступних: Елла Лібанова: Провідний експерт з питань демографії, досліджує вплив війни на людський капітал, проблеми повернення біженців та демографічні «пустелі» в громадах. Олександр Гладун: Фокусується на прогнозуванні чисельності населення та аналізі втрат демографічного потенціалу на рівні територіальних громад. Олексій Позняк: Спеціалізується на питаннях внутрішньої та зовнішньої міграції (ВПО) та їхнього впливу на ринок праці в приймаючих громадах. Світлана Сторонянська: Досліджує фінансову спроможність ТГ у забезпеченні соціальних потреб мешканців та питання міжмуніципального співробітництва.

Олена Борзенко: Займається питаннями соціального захисту та адаптації соціальної інфраструктури до сучасних криз. Василь Куйбіда: Провідний теоретик і практик децентралізації, вивчає питання муніципального управління в умовах соціальної турбулентності.

Виклад основного матеріалу. Формування життєздатних територіальних громад є ключовим завданням реформи децентралізації в Україні, яка стала реальністю після прийняття Закону «Про добровільне об'єднання територіальних громад» у 2015 році. За короткий проміжок часу, до 2020 року, було утворено понад 1400 об'єднаних територіальних громад (ОТГ), які отримали ширші бюджетні повноваження, право управління комунальним майном та розширені компетенції у сфері місцевого розвитку. Паралельно тривало формування інституційної спроможності громад: навчання депутатів та працівників апаратів, впровадження електронних послуг, залучення грантового фінансування від ЄС та інших донорів [1].

Однак реалізація потенціалу децентралізації відбувається на тлі глибоких структурних проблем, що накопичилися за тридцять років незалежності України. Серед них демографічні деформації. Починаючи з 1993 року в Україні фіксується стабільне природне скорочення населення: смертність постійно перевищує народжуваність. Водночас, починаючи з 1990-х років, набирає обертів трудова еміграція – спочатку сезонна, потім дедалі постійніша, – що виснажує демографічний та економічний потенціал громад, особливо сільських та малих міських [2].

Повномасштабне збройне вторгнення Російської Федерації, розпочате 24 лютого 2022 року, докорінно змінило контекст функціонування громад. Воно спричинило безпрецедентний демографічний шок, масовий вимушений відтік населення за кордон та всередині країни, загибель мирних жителів та мобілізацію значної частини чоловіків до лав Збройних Сил України. Водночас різко загострилися існуючі соціальні проблеми: зросло безробіття, ускладнився доступ до медичної допомоги та освіти, зріс попит на соціальні послуги для вразливих категорій населення. Нові виклики виникли також для громад, які прийняли великі потоки внутрішньо переміщених осіб [3].

Актуальність наукових досліджень цих процесів зумовлена кількома факторами. По-перше, демографічні та соціальні проблеми взаємопов'язані та взаємопідсилюють одна одну, тому їх розгляд у комплексі дає набагато глибше розуміння ситуації, ніж аналіз окремих явищ. По-друге, саме на рівні територіальної громади дослідження демографічних та соціальних процесів проявляються найбільше та найпомітніше для конкретних людей. По-третє, розробка ефективних механізмів подолання цих викликів вимагає наукового обґрунтування та систематизації наявного досвіду. Нарешті, результати дослідження можуть стати основою для формування практичних рекомендацій щодо демографічної та соціальної політики в контексті повоєнної відбудови України.

Демографічна ситуація в Україні є однією з найскладніших серед європейських країн. Чисельність населення зменшилася з 51,9 млн осіб у 1991 році до 41,1 млн станом на початок 2022 року, тобто за тридцять років країна втратила майже 11 мільйонів жителів. Природний приріст населення залишається стабільно негативним з 1993 року. Загальний коефіцієнт народжуваності, середня кількість дітей, народжених однією жінкою є одним із найнижчих показників у світі та вдвічі меншим за рівень, необхідний для простого відтворення населення [2].

Повномасштабне вторгнення 2022 року спричинило якісно новий, безпрецедентний демографічний зсув. За оцінками УВКБ ООН та Міжнародної організації з міграції, станом на кінець 2023 року понад 6,3 мільйона людей перебували за межами України, отримавши статус біженця або тимчасовий захист у ЄС та інших країнах. Це третій за величиною потік біженців у світі після Сирії та Афганістану. Понад 3,7 мільйона з них – жінки, значну частину яких складають діти [3].

Внутрішнє переміщення досягло не менш вражаючих масштабів. За даними Міністерства соціальної політики України, у 2022–2023 роках понад 5,1 мільйона громадян було зареєстровано як внутрішньо переміщені особи (ВПО), хоча реальна кількість переміщених осіб, ймовірно, вища через тих, хто не зареєструвався. Найбільші потоки ВПО були спрямовані до Львівської, Київської, Дніпропетровської, Харківської (до безпечніших районів), Закарпатської та Одеської областей. Громади-реципієнти зіткнулися з різким та непередбачуваним збільшенням навантаження на системи житла, освіти, охорони здоров'я та соціального обслуговування [4].

Соціально-демографічний профіль ВПО принципово відрізняється від середнього профілю населення приймаючих громад. Серед переміщених осіб частка жінок становить близько 57-58%, що пов'язано із заборонаю на виїзд для чоловіків призовного віку. Висока частка дітей дошкільного та шкільного віку, близько 24-25% серед ВПО, створює проблеми для громад щодо розширення можливості дошкільних та шкільних закладів. Водночас близько 24% переміщених осіб – це особи віком понад 60 років, які потребують підвищеної уваги з боку медичних та соціальних служб [4].

Окремим та надзвичайно серйозним демографічним викликом є старіння населення, яке для депривації сільських та малих міських громад стало критичним ще до 2022 року. Старіння населення безпосередньо пов'язане з погіршенням ситуації на ринку праці в громадах. Зменшення частки працездатного населення зменшує податкову базу та знижує підприємницьку активність, оскільки нові підприємства та інновації переважно генеруються молоддю. Водночас, дефіцит кваліфікованих кадрів у сільській місцевості та малих міських громадах є однією з головних перешкод для залучення інвестицій та запуску нових виробничих проєктів. Ця проблема особливо гостро стоїть для педагогічних та медичних кадрів: у сільській місцевості хронічно не вистачає лікарів, середнього медичного персоналу, вчителів [3].

Ринок праці в Україні зазнав різкої трансформації з початку повномасштабного вторгнення. За оцінками МОП та НБУ, рівень безробіття у 2022 році підскочив через те, що значна частина підприємств зупинила роботу або скоротила виробництво через обстріли, перебої в логістичних ланцюгах, дефіцит сировини та енергії, а також через відтік персоналу. У 2023 році ситуація дещо стабілізувалася: рівень безробіття знизився до, однак залишається значно вищим, ніж у 2021 році [5].

Однак національна статистика приховує суттєві міжрегіональні відмінності. У прифронтових громадах, де зосереджені значні контингенти військ та де тривають або нещодавно завершилися активні бойові дії, рівень зайнятості серед цивільного населення мінімальний – основна економічна діяльність безпосередньо пов'язана із задоволенням потреб армії. У деокупованих громадах відновлення економічної активності відбувається поступово та вимагає значних капітальних вкладень, які місцеві бюджети самостійно забезпечити не в змозі.

Система охорони здоров'я в громадах працює в режимі постійного перевантаження. Медична реформа 2017–2019 років, метою якої було запровадження страхової медицини та реструктуризація системи первинної медичної допомоги, не була завершена до початку агресії та залишила суперечливу спадщину. З одного боку, сімейна медицина та декларація покращили доступ до первинної медичної допомоги в міських громадах. З іншого боку, оптимізація (фактично – скорочення) мережі лікарень та парамедичних та акушерських центрів у сільській місцевості значно доповнила доступ до спеціалізованої медичної допомоги для мешканців малих та сільських громад [6].

Після 2022 року медична система зіткнулася з принципово новими викликами. По-перше, різко зросло навантаження на хірургічні та реанімаційні відділення через потік поранених військовослужбовців та цивільного населення. По-друге, значна частина лікарів, особливо молодих та кваліфікованих, виїхала за кордон. По-третє, руйнування об'єктів медичної інфраструктури внаслідок обстрілів дозволило тисячам людей у прифронтових та деокупованих громадах отримати доступ до базової медичної допомоги. За даними Київської школи економіки, до початку 2024 року в Україні було пошкоджено або зруйновано щонайменше 1554 медичні об'єкти [7, с. 8].

Не менш гостра ситуація в освітній сфері. Окремою проблемою є психологічний стан дітей та молоді. Шкільні психологи та соціальні працівники, які повинні надавати таку підтримку, також зазнають значного психологічного навантаження; їхня кількість явно недостатня для задоволення реальних потреб [8, с. 12]. Для багатьох громад це означає необхідність значного розширення штату фахівців психологічної служби, завдання, яке потребує як додаткового фінансування, так і навчання відповідного персоналу.

Фінансовий вимір викликів для громад є критично важливим, оскільки здатність вирішувати всі інші проблеми залежить від ресурсної бази. За даними Міністерства фінансів України, обсяг доходів місцевих бюджетів у 2022 році значно зменшився порівняно з 2021 роком через спад економічної активності, зменшення податкової бази та масовий виїзд платників податків. Водночас різко зросли соціальні витрати на допомогу внутрішньо переміщеним особам, виплати сім'ям загиблих та поранених військовослужбовців, фінансування оборонних споруд [9].

Міжнародна фінансова підтримка відіграла стабілізуючу роль. Лише у 2022 році Україна отримала бюджетну підтримку від ЄС, США та міжнародних фінансових організацій на суму, близько 19 млрд доларів США. Однак більша частина цих коштів спрямовується на загальнодержавні потреби обороноздатності, виплату пенсій та зарплат бюджетникам, обслуговування боргу. Безпосередньо до місцевих бюджетів і на потреби громад потрапляє значно менша частка, тому більшість громад змушена розставляти пріоритети між нагальними потребами в умовах хронічного дефіциту ресурсів [9, с. 83].

В умовах описаних викликів особливого значення набуває здатність громад адаптуватися та знаходити нестандартні управлінські рішення. Найбільш ефективні з них можна згрупувати в кілька напрямків.

Перший організаційний: створення координаційних штабів для роботи з ВПО, впровадження «єдиного вікна» для надання соціальних послуг, налагодження взаємодії між органами місцевого самоврядування, соціальними службами та волонтерськими організаціями.

Другий економічний: залучення ВПО до місцевого ринку праці, підтримка малого бізнесу переміщених підприємців, участь у програмах відновлення під егідою міжнародних донорів.

Третій цифровий: впровадження електронних реєстрів ВПО, переведення адміністративних послуг в онлайн-режим, використання геоінформаційних систем для планування реконструкції [4].

Важливою складовою соціальної стійкості громад є розвиток громадянського суспільства та волонтерського руху. З 2022 року в Україні зафіксовано безпрецедентне зростання волонтерської активності: за даними Національної соціальної сервісної служби України, кількість зареєстрованих волонтерських організацій з початку 2022 року до 24 лютого 2022 року складала лише 9, однак після 24 лютого 2022 року показники перевищили 500 зареєстрованих установ. Громадські організації та ініціативні групи взяли на себе значну частину соціальних функцій від надання гуманітарної допомоги до організації безкоштовного харчування та психологічної підтримки. Партнерство місцевого самоврядування з громадськими організаціями стало важливим фактором ефективного реагування на соціальні виклики [10].

Демографічне прогнозування для громад у сучасних умовах є вкрай складним завданням через високий рівень невизначеності, пов'язаний із тривалістю збройного конфлікту та темпами відновлення. Разом із тим більшість фахівців одностайні в тому, що навіть за оптимістичного сценарію завершення активних бойових дій у найближчі роки чисельність населення України ніколи не досягне рівня 2021 року.

Питання повернення біженців та переміщених осіб є одним із ключових для демографічного відновлення громад. Дослідження УВКБ ООН (2023) показало, що близько 38% біженців за кордоном висловили намір повернутися до України, проте реальна частка повернень визначатиметься не лише суб'єктивними бажаннями, а й об'єктивними умовами: безпекою, наявністю житла та роботи, якістю державних послуг. Для деокупованих та прифронтових громад це означає, що реконструкція фізичної інфраструктури є не лише необхідною, але не достатньою умовою для повернення населення; необхідним також є відновлення економічної активності та соціального середовища [3].

Висновки. Проведений аналіз засвідчує, що сучасні виклики для територіальних громад України у демографічному та соціальному вимірах мають системний, взаємообумовлений та довгостроковий характер. Депопуляція, прискорене старіння населення, масова вимушена еміграція та внутрішнє переміщення формують якісно нову демографічну реальність, до якої громади мають адаптуватись. Водночас соціальні виклики зростання безробіття, погіршення доступу до охорони здоров'я та освіти, руйнування інфраструктури, поглиблення бідності не лише є наслідками демографічних процесів, але й самі посилюють демографічну кризу, стимулюючи подальший виїзд населення.

Ефективне реагування на ці виклики вимагає комплексного, багаторівневого підходу. На рівні держави необхідне розроблення та реалізація національної демографічної стратегії, яка враховує воєнні реалії та орієнтована на стимулювання народжуваності, сприяння поверненню біженців та інтеграцію переміщених осіб. Потрібне також адекватне фінансове забезпечення місцевих бюджетів, реформування систем охорони здоров'я та освіти з урахуванням нових демографічних реалій.

На рівні громад ключовим завданням є розбудова інституційної спроможності для самостійного вирішення демографічних і соціальних проблем. Це передбачає підготовку кваліфікованих кадрів у сферах соціальної роботи, управління демографічним розвитком та залучення інвестицій; розвиток партнерства з громадянським суспільством, бізнесом та міжнародними організаціями; впровадження цифрових рішень для підвищення ефективності надання соціальних послуг; активну участь у програмах міжнародної технічної допомоги.

Нарешті, необхідно усвідомити, що жодне управлінське рішення не замінить відновлення миру та безпеки – фундаментальної умови демографічного та соціального відродження громад. Лише в умовах сталого миру стають реально можливими повернення переміщених осіб, відновлення зруйнованої інфраструктури, нормалізація народжуваності та відновлення інвестиційної привабливості громад. Наукове осмислення поточних процесів є важливим підґрунтям для підготовки до повоєнного відновлення та формування ефективних механізмів місцевої демографічної і соціальної політики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 05.02.2015 р. № 157-VIII: в редакції 14 трав. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text> (дата звернення: 02.04.2026).
2. Лібанова Е.М. «Воєнна міграція» з України: проблеми та перспективи розвитку. *Український географічний журнал*. 2024. № 4. С. 3–11. URL: https://ukrgeojournal.org.ua/sites/default/files/sites/default/files/UGJ_2024_4_1_1_Libanova_1.pdf (дата звернення: 02.04.2026).
3. UNHCR. Ukraine situation: Regional protection profiling and monitoring factsheet 2023. 26 Dec. 5 p. URL: <https://data.unhcr.org/en/documents/details/105737> (дата звернення: 02.04.2026).
4. Малиновська О.М., Яценко Л.Д. Соціальні наслідки вимушеного внутрішнього переміщення населення в Україні. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: економіка та управління*. 2024. № 11. 8 с. URL: <https://reicst.com.ua/pmt/article/view/2024-11-07-01/2024-11-07-01> (дата звернення: 02.04.2026).
5. Смутчак З.В. Дисбаланс на ринку праці України: виклики сьогодення. *Вісник післядипломної освіти: збірник наукових праць. Серія «Соціальні та поведінкові науки; Управління та адміністрування»*. 2024. № 29. С. 129–142. URL: [https://doi.org/10.58442/3041-1858-2024-29\(58\)-129-142](https://doi.org/10.58442/3041-1858-2024-29(58)-129-142) (дата звернення: 02.04.2026).
6. Гуторова Н.О., Гнедик Є.С., Забуга Ю.Ю., Пашков В.М., Михайліченко Т.О., Нога П.П., Хорішко А.О. Національна безпека у сфері громадського здоров'я: правові засоби захисту від загроз. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2024. № 48. Т. 1. С. 72–83. URL: <https://pbz.nlu.edu.ua/article/view/321441/312025> (дата звернення: 02.04.2026).
7. Звіт про прямі збитки інфраструктури від руйнувань внаслідок військової агресії Росії проти України станом на листопад 2024 року. / Д. Андрієнко та ін. *Київська школа економіки*. 2025. Київ. 28 с. URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2025/02/KSE_Damages_Report-November-2024-UA.pdf (дата звернення: 02.04.2026).
8. Локшина О., Глушко О., Джурило А., Кравченко С., Максименко О., Нікольська Н., Шпарик О. Організація освіти в умовах війни: рекомендації міжнародних організацій. *Український Педагогічний журнал*. 2022. № 2. с. 5–18. URL: <https://doi.org/10.32405/2411-1317-2022-2-5-18> (дата звернення: 02.04.2026).
9. Кириленко О.П. Фінансова політика України в умовах війни. *Восьмі Всеукраїнські наукові читання пам'яті С. І. Юрія*: зб. наук. праць (м. Тернопіль, 15 листоп. 2022 р.) Тернопіль: ЗУНУ, 2022. С. 82–86. URL: <https://api.dspace.wunu.edu.ua/api/core/bitstreams/00f771f0-af8d-4f15-adc2-399895bdd1bf/content> (дата звернення: 02.04.2026).
10. Шайгородський Ю.Ж. Волонтерська діяльність як форма суспільної мобілізації у відсічі російській агресії. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія політичні науки*. 2023. № 8. С. 77–83. URL: <https://doi.org/10.31558/2617-0248.2023.8.12> (дата звернення: 02.04.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 02.04.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026

Дата публікації: 10.05.2026

© Стешенко Т.В., Нардід А.Е., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0